

Віктор САНДУЛЯК
(Хотин)

ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ ТА ДОВКОЛИШНІ УКРІПЛЕННЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У 1713-1715 рр. у долі Хотинщини сталися кардинальні зміни. Султан Ахмед III вирішив вилучити Хотинську волость з-під юрисдикції молдавського воеводи і включити її територію безпосередньо до складу Османської імперії. Адже Поділля з Кам'янецькою та іншими фортецями за Карловицьким миром 1699 р. були повернуті Речі Посполитій, тому турки змушені були відійти за Дністер (рис. 1). А з огляду на посилення військової активності та могутності Росії, турецьке командування вирішило перетворити Хотинську фортецю на головний стратегічний пункт Османської імперії на північно-східних рубежах [1, с.111].

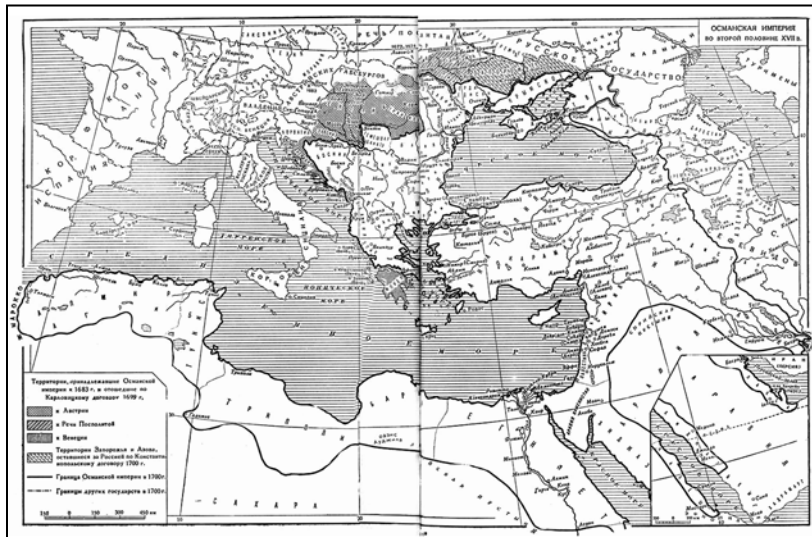

Рис. 1. Карта Османської імперії в другій половині XVII ст.

У 1710 р. між Росією, союзником якої став молдавський господар Димитрій Кантемир та Отаманською Портою розпочалась війна.

Військові дії почалися навесні 1711 р. Російські війська рушили в район Дністра і Пруту, Петро I сам перебував при діючій армії. У липні 1711 р. російська армія, що налічувала близько 40 тисяч вояків, поблизу міста Ясси була оточена турецькою армією, яка нараховувала 120 тисяч вояків та 70 тисяч татар. Війна закінчилася Прутським миром. Цей договір був підписаний 12 липня 1711 р. у військовому таборі на річці Прут. Договір підписали: від російської сторони – П. Шафіров і Б. Шереметєв, від турецької – великий візир Балтаджі Мехмед Паша. Згідно з умовою цього договору фортеця Хотин та її територія була забраною у Богдана і повністю перейшла під владу османів [2, с.13].

Навесні 1713 р. до Хотина прибув головнокомандуючий військом фортеці Аккерман Абді Паша, який тривалий час очолював військову адміністрацію названого міста [2, с.13-14]. Тоді ж до Хотина з території Боснії було переведено дві турецькі дивізії, а з Бендер – липканський (татарський) охоронний полк [1, с.111].

Ім'я Абді Паші згадується в одному з іконографічних джерел, а саме в легенді плану Хотинської фортеці «Plande Chotzien In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet» [3, С.30] (рис. 2).

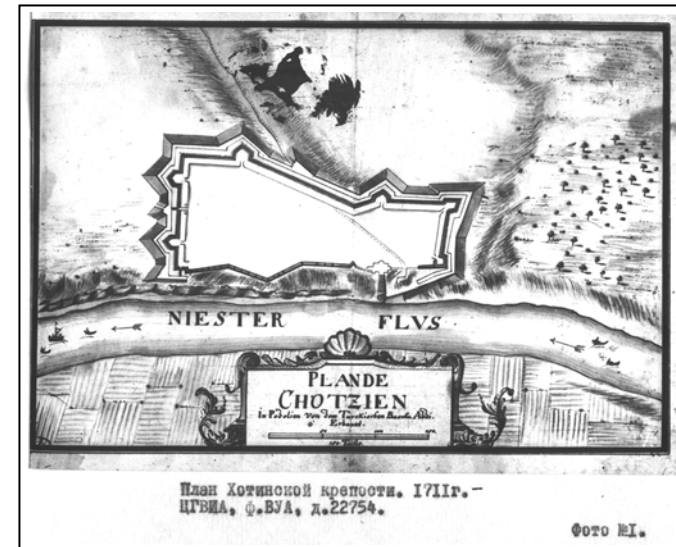

Рис. 2. План «Plande Chotzien In Podolien Von dem TurcKischen Bascha Abdi Erbanet»

За даними історичних та літературних джерел, у липні 1713 р. більше 100 000 людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто на Дністрі [4, с.10].

В 1715 р. турки цілковито перебрали владу на території Хотинщини, зробивши перепис сіл та населення. Хотинська нахіс (по-турецьки так називалася округа) через те, що турки називали місцеве не мусульманське населення словом «райя» або «райяти» найчастіше називали Хотинською райсю. У тому ж році «на території Богдану були вжиті заходи проти атак з півночі. З числа обраних яничар Мустафа Ага став першим турком-оборонцем Хотина. Він особисто під супроводом Маврокордата, з допомогою молдован розпочав реставрацію та розбудував Хотин» [2, с.14]. Слід зауважити, що в державному османському архіві зберігається реєстраційна книга, яка складається з 11 аркушів і датується 1715 р., в якій йдеться про надання матеріальної та фінансової допомоги, і те, що за указом султана Агмеда III для будівництва та реставрації Хотина з Стамбула були відряджені архітектори, майстри, каменярі, ковалі, водопровідники та інші [2, с.14]. Крім будівничих до Хотина також були відправлені необхідні будівельні матеріали та техніка, визначено кількість коштів [2, с.14].

Саме на цей час припадає чергова реконструкція Хотинського замку. Розширивши його знову в південному напрямку, турки збудували нову Південну башту з новим пряслом південних мурів та відновили тільки одну із зруйнованих (наприкінці XVII ст.) башт, а саме – Південно-західну. Південно-східну башту (залишки знайдені в ході археологічних досліджень в Привратному дворі) вони не відновлювали, а засипали землею, піднявши рівень нового Привратного двору, що утворився внаслідок реконструкції та зверху збудували нові споруди (залишки яких також виявлені в ході археологічних робіт). Південну башту XV ст., найімовірніше, використали як основу для нових споруд. Турки не прикрашали новозбудовані стіни орнаментом з червоної цегли, як це було в XV ст., тільки замуруючи зруйновану вибухом ділянку фортечного муру між Північною та Західною баштами замку вони з напільного боку виклали з червоної цегли зображення кав'ярника, або кумгану – вузькогорлого глечика-водоля, що використовувався у країнах Сходу для ритуального омовіння праворічних мусульман перед молитвою. Можливо, він став символом очищення від попереднього підпорядкування фортеці християнським господарям [4, с.10], а можливо, зображення глечика просто вказувало на місцезнаходження джерела на лівому березі струмка, що огинає Хотинський замок із північно-західного боку. Замкова каплиця в цей час була перебудована під мечеть. Для цього, турки замурували віконні прорізи відкритої галереї паперті (рис. 3) та потовщили з внутрішнього боку стіни самої каплиці. Із західного боку вони прибудували мінарет.

янським господарям [4, с.10], а можливо, зображення глечика просто вказувало на місцезнаходження джерела на лівому березі струмка, що огинає Хотинський замок із північно-західного боку. Замкова каплиця в цей час була перебудована під мечеть. Для цього, турки замурували віконні прорізи відкритої галереї паперті (рис. 3) та потовщили з внутрішнього боку стіни самої каплиці. Із західного боку вони прибудували мінарет.

Рис. 3. Північний фасад Замкової церкви з замуrowаними прорізами відкритої галереї паперті (фото 1986 року)

Стосовно вищезазначених робіт російська розвідка доносила Петру I: «візир наказав замок Хотинський направляти, і велено волохам і мунтянам працювати» [цит. за 5, с.47-48].

Після останньої реконструкції, здійсненої турками, Хотинський замок набув вигляду близького до нинішнього.

До 1718 р. біля Хотинського замку турки збудували Нову фортецю, перетворивши Хотинський замок у цитадель [5, с.47-48]. Це було зроблено «для значного підвищення обороноздатності укріпленого пункту й можливості використання далекобійної артилерії для його захисту» [5, с.48]. Протягом 1713-1718 рр. навколо Хотинського замку з'явилися нові зовнішні кам'яно-земляні укріплення (бастіони з куртинами та брамами, рови з кам'яними ескарпами, насипані гласіси та валганги).

До початку XVII ст. була розроблена нова форма фортечної огорожі, що називалася «італійською бастионною системою». Нова фортечна огорожа включала такі основні елементи: бастиони з відступними ярусними фланками і кавальєрами; куртини, прикриті рavelінами; прикритий шлях з плацдармами; рів, що оточував всі укріплення з гласісом перед контрескарпом, що розташовувався попереду головного валу [6].

Отож, навколо Хотинського замку в 1713-1718 роках турки збудували Нову фортецю бастионного типу. Вона складалася з 7-и артилерійських бастионів, що мали земляні амбразури та турові мерлони та 4-х укріплених брам [4, с.13]. Збудована за старим містом фортеця має брами: Константинопольську, Тимішоарську, Водяну і Потайну [4, с.13]. Бастиони та брами були з'єднані між собою куртинами висотою 9-12 м. По всьому периметру, з боку поля, цю фортецю оточував сухий ескарповий рів, шириною біля 24 м (рис. 4).

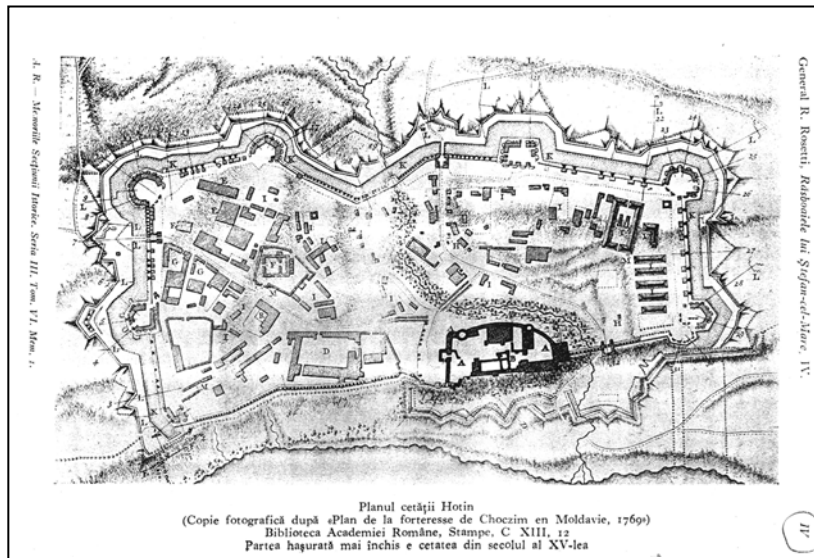

Рис. 4. План «Plan de la forteresse de Choczim en Moldavie, 1769»

Такі брами, як Константинопольська (Бендерська) та Тимішоарська (Ясска) мали підйомні мости, які в час небезпеки закривали прорізи в'їзних воріт з напільного боку (рис. 5). Можливо, такий міст мала і Потайна (Кам'янецька) брама.

Рис. 5. Проект реставрації дерев'яного мосту з підйомною секцією біля Яської брами

Куртини та бастиони, висотою 9-12 м призначалися для рушнично-гарматного вогню. По контрескарпу, що мав висоту 6-8 м, проходила прикрита дорога, захищена палісадом [7, с.70]. На ній могли встановлюватися легкі гармати на маневрових лафетах. 17 підземних мінних галерей були закладені на найбільш небезпечних ділянках [4, с.13].

Нова фортеця мала розміри 250x1200 метрів та могла вмістити 20-тисячний гарнізон у мирний час (з провіантом та боєприпасами), і до 60 тисяч вояків у період бойових дій [4, с.13].

Вся територія як ззовні, так і всередині Нової фортеці, мала різноманітну забудову: військові, господарські, житлові, культові споруди. На цій території були влаштовані інженерні комунікації (водопровід та каналізація (рис. 6), фрагменти яких знайдені в ході науково-рятивних археологічних робіт. «У зовнішньому дворі знаходяться дві бані, дві мечеті, а поблизу Константинопольської брами багато торгових лавок; перед внутрішньою фортецею є баня і ворота Єничер-агасі (командира яничарів), поблизу – мечеть та казарми яничарів; нарешті, наприкінці долини розташований пороховий скла. Вище – палац паші, а перед ним – будинок дівана-ефенді (секретаря султана). Через дорогу розміщена чудово прикрашена громадська лазня дефтердара (державного чиновника,

що займався фінансовими справами) Касим-ефенді, вона схожа на стамбульські бані, перед нею колодязь і мечеть покійної валіде-султан (титул матері правлячого султана); поблизу від них суд і кладовище, де лежить Абді-паша. На тому ж цвинтарі спочиває багато благочестивих мужів. Абді-паша похований у мармуровому саркофазі, гарно висіченому і багато прикрашеному, причому візирський тюрбан – позолочений. Всередині, праворуч від Константинопольської брами, знаходилися артилерійські казарми, приміщення для повозок і палац дефдердара; ліворуч – комора для хліба, простора і добре збудована, схожої немає ані в Румелії, ані в Порті, ані в інших фортецях. Поруч з лазнею касим-ефенді – гарно збудована школа та арка.» [цит. за 4, с.13-14].

Рис. 6. Інженерні комунікації на території Нової фортеці (фрагменти водопроводу та каналізації)

За словами одного з сучасників подій Дмитрія Кантеміра: «Під час останньої війни 1712 року, коли воювали з росіянами, турки, які стали господарями над фортецею, розібрали частково старі стіни, але оточили її укріпленнями нового типу, збільшивши більше ніж у 1,5 рази, так що сьогодні (Хотин)... є найбільш красивою і укріпленою фортецею Молдавії» [цит. за 5, с.49].

Те, що Хотин мав оборонні укріплення та Нову фортецю не пізніше 1720 року, підтверджує інший план – «Plan de Choczyn - nouvellement fortifie par Les Turcs sur La frontiere de Pologne. Leve par Le Sr. de Bonne Levey, Ingenieur en Chef et major de L'artillerie du Royaume de Pologne en L'annee 1720» («План Хотина, недавно уфортифікованого турками на кордоні Польщі. Знято сером де Бонн Леве, головним інженером і офі-

цером артилерії Польського королівства, року 1720» [8, с.191], оригінал якого зберігається в Національній бібліотеці Мадриду (Іспанія) (рис. 7).

З назви плану довідуємось про час будівництва нової фортеці «недавно уфортифікованої турками...», якщо врахувати, що план датований 1720 роком, то 1713-1715 роки є більш ймовірною датою початку будівництва фортифікаційних споруд.

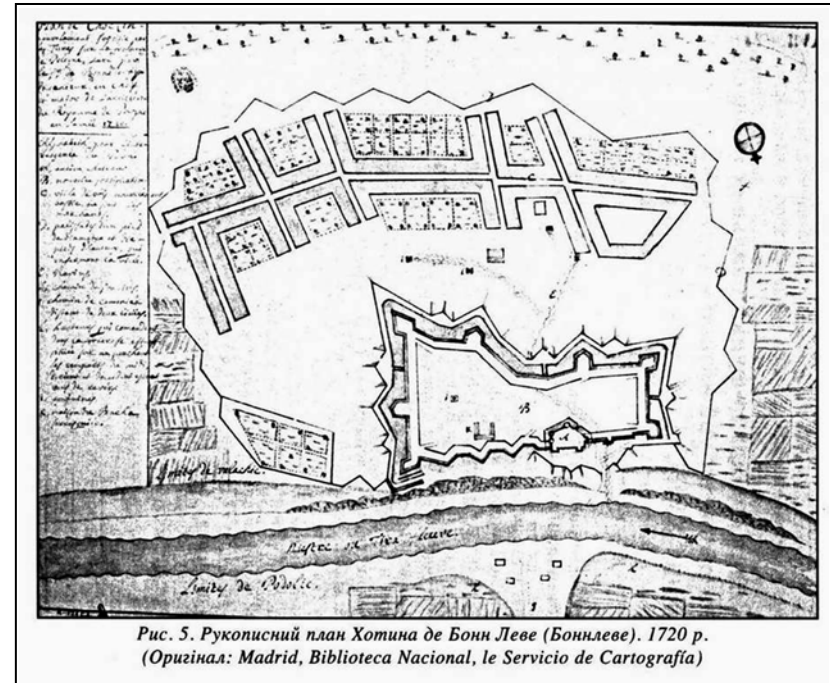

Рис. 5. Рукописний план Хотина де Бонн Леве (Боннлеве). 1720 р. (Оригінал: Madrid, Biblioteca Nacional, le Servicio de Cartografia)

Рис. 7. Рукописний план Хотина де Бонн Леве (Боннлеве). 1720 р.

План дуже схематичний. Але, враховуючи те, що з 1711 року по 1739 рік Хотин був зайнятий турецькими військами, а автор плану знаходився на ворожому боці, можливо, такого зображення було цілком досить для планування військових дій. Увагу привертає те, що автор зобразив у ескарпових стінах нової фортеці три прорізи для воріт з південного, західного та північного боків (на жодному з відомих планів воріт з північного боку немає). З цього плану стає відомо, що на той час все місто Хотин мало оборонні укріплення, було оточене огорожею,

можливо, дерев'яною (палісадом), що й підтверджують наступні джерела.

В 1735-1739 роках відбулася чергова російсько-турецька війна. В серпні 1739 року 80-тисячна російська армія під командуванням генерал-фельдмаршала Б.Х. Мініха, форсувавши Дністер в районі с. Брідок, долаючи опір турецьких та липканських частин, пройшовши через с. Грозинці підійшла до с. Ставчани. Попереду, зі слів ад'ютанта генерал-майора Левенталя: «застали Турковъ которые на гор поперекъ Хотинской дороги пятью или шестью ретраншементами окопались...» [9, с.273] (рис. 8).

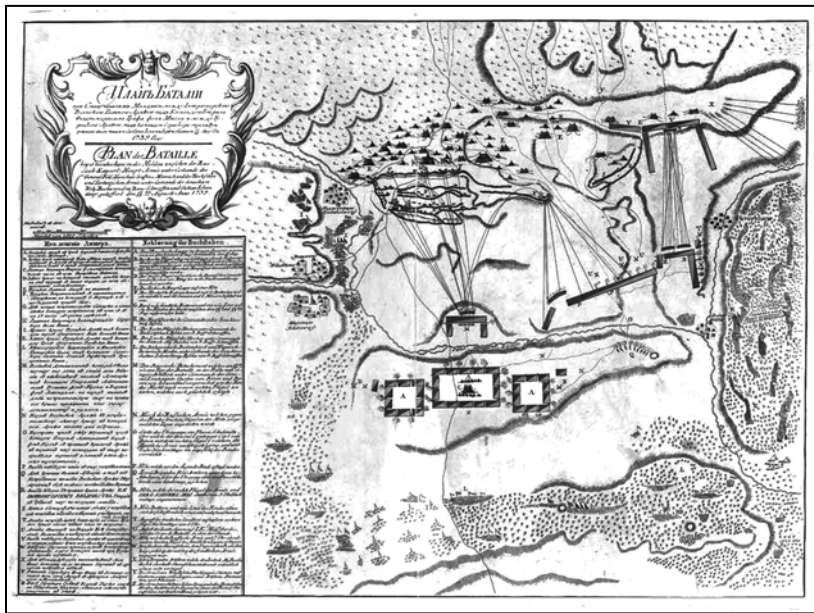

Рис. 8. План «План Баталії»

Перед лінією оборони лежала заболочена долина р. Жуланець [10, с.76]. 90-тисячна турецька армія між с. Ставчанами і с. Недобойцями широким фронтом зайняла оборону. «Сераскирь Вели-паша, главнокомандующий турецькою армією, стоял на возвышеніи въ лагѣре, окопанномъ и защищенномъ несколькими батареями. Калчакъ-баша съ серденгестами расположился слѣва отъ русскихъ, имѣя въ тылу лѣса и

непроходимыя горы. Іенчъ Али-баша, командующій турецькою кавалерією, или спагами, стоялъ вправо отъ нихъ, опираясь на горы, тянущіяся до самого Прута ...» [11, с.162] (рис. 9).

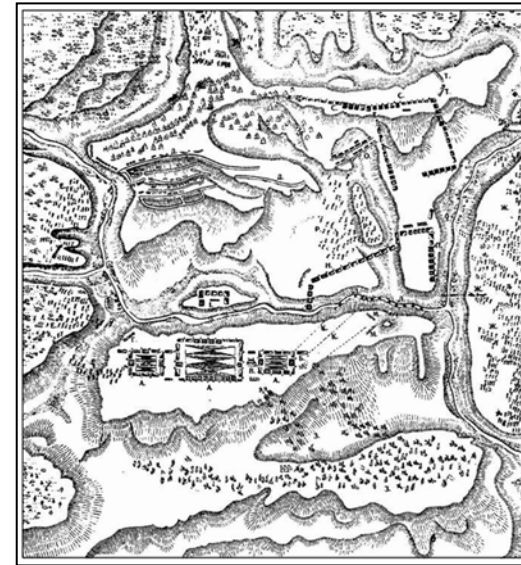

Рис. 9. План «Сражение при Ставучанахъ»

Вранці 17 серпня 1739 р. після відволікаючого маневру, у напрямку правого флангу турків, російська армія, перекинувши 22 містка через р. Жупанець, пішла в наступ. Турки спробували контратакувати, але, зазнавши значних втрат, відступили [1, с.117]. Велі-паша також втік з поля бою.

Боячись потрапити у засідку Мініх не став переслідувати турків і лише наступного дня, на чолі 30-тисячного корпусу з важким озброєнням, вирушив на Хотин. Генерал-фельдмаршал після ночівлі за с. Пашківцями наказав здійснити розвідку боєм. Наблизившись до Хотина, кавалеристи наскочили на «передмістя», тобто власне місто, «яке було укріплене й оточене широким ровом, знайшовши його покинутим» [12, с.304].

19 серпня корпус Мініха підступив до Хотина. Турецька залога втекла у Бендери, а її командир Іліяс Колчак-паша, залишившись на своєму посту, добровільно здався в полон росіянам.

Ввечері того ж дня генерал-фельдмаршал Мініх особисто об'їхав Нову фортецю, яка на його думку, «перебуває у надзвичайно гарному стані (...) і є значно більшою і міцнішою, ніж Очаків» [10, с.78]. Це підтверджує план, точніше його фрагмент, що має назву «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.» [8, с.191-192], що попередньо датований «19 августа 1739 г.». Легенда фрагменту має дату «августа 26 дня 1739...» (рис. 10), з легенди маємо також інформацію щодо експлікації. В ній латинськими літерами позначені наступні об'єкти: «А – Хостель или шлоз; В – Мечеть; С – Магазины совсякими припасами инженерными минерными и артиллерийными; D – Главная крепость з батареями и артиллерией ... медных ... имартирь; Е – Пашенский домъ; F – Пороховые погреба; J – Цейхаузы; Н – Магазины провиантны; I – Мечети; U – Ставка его сиятельства ... генераль фельтмаршала графа Фонминиха привзятые Хотинской крепости; K – Форштатъ; L – Пашенские дома; M – Кладбища; N – Фонталы; O – Палисадникъ кругом форштата; P – Главная улица; Q – Зафорштатомъ старый валь средутами; R – Зарекой Днестромъ зделаны редуты; S – Казармы; T – Ледник; V – Мины» [8, с.192].

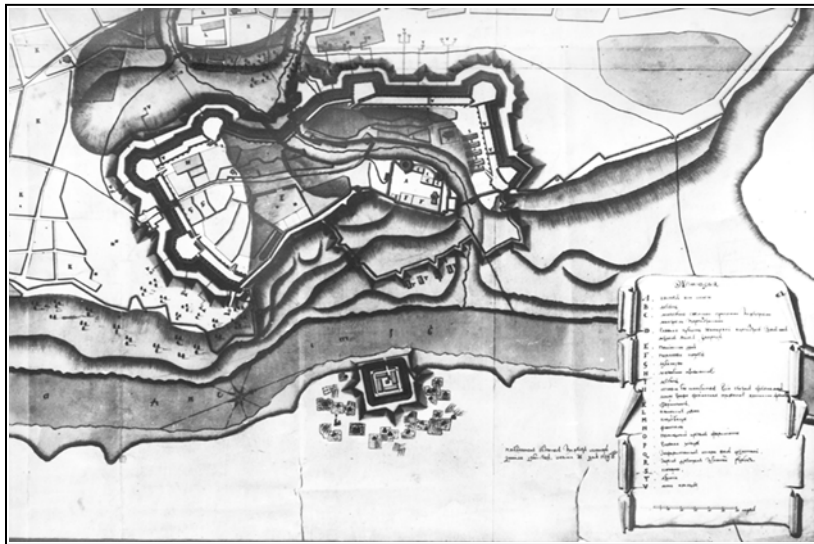

Рис. 10. План «План главной крепости Хотинской в Молдаве. 19 августа 1739 г.»

Отримана з експлікації інформація дає можливість визначити характеристики різних споруд та місця їхнього розташування. Зокрема це: фортифікаційні укріплення: «Хостель или шлозъ» (замок), «Главная крепость з батареями и артиллерией ... медных ... имартирь», «Палисадникъ кругом форштата», «Зафорштатомъ старый валь средутами», «Зарекой Днестромъ зделаны редуты», «Мины»; культові споруди – «Мечеть», «Мечети»; споруди забезпечення життєдіяльності гарнізону – «Магазейны совсякими припасами инженерными минерными и артиллерийными», «Пашенский домъ», «Пороховые погреба», «Цейхаузы», «Магазейны провиантны», «Ставка его сиятельства ... генераль фельтмаршала графа Фонминиха привзятые Хотинской крепости», «Казармы», «Фонталы», «Ледник»; об'єкти форштадту – «Форштатъ», «Пашенские дома», «Кладбища» [8, с.192].

Ще один план, що відноситься до даного періоду, має назву «Планъ Хотинской крепости с минами подпалы для подрывания» [8, с.192]. З цієї назви та об'єктів, які позначені на ньому, не враховуючи декількох, видно, що створений він був для військових цілей. «План о заполнении и делании минъ под бастионы куртины и воротами ... всей Хотинской крепости. 1739. году в...».

З легенди плану, зокрема вивчаючи його «Опись», в якій латинськими літерами позначені об'єкти отримана наступна інформація: «А – Вхоть...мины, В – Минные галереи, С – Минные камеры под бастионы, D – Минные камеры под куртины, Е – Минные камеры под каменные ворота, F – Мины которые для обороны сделаны ..., G – Мины и камеры сделаны направо и налево; G – Мины и камеры сделаны направо и налево; H – Редутъ который натою стороне Днестра реки расположен блокауз и батареи ..., I – Шлос или замок, K – Пороховые погреба, L – Пашинны домъ, M – Турецкая мечеть, N – Провиантны магазейны, O – Фонталъ».

Мініх, залишивши в Хотині гарнізон на чолі з генерал-майором Хрущовим, продовжив свій наступ і вже протягом першої половини вересня 1739 року окупував більшу частину Молдавії з її столицею Яссами. Та 18 вересня під Белградом було підписано російсько-турецький мир. Наприкінці жовтня 1739 року з Петербурга Мініх отримав наказ вивести військо з Молдавії і повернути туркам Хотинську фортецю «у такому стані, в якому (вона) нині перебуває» [10, с.79]. Після відступу російської армії до Хотина повернулася турецька військова адміністрація.

Рис. 11. Фрагмент карти капітана австрійського генерального штабу Ф. фон Міга

Отримавши в 1772 році Галичину (за першим поділом Польщі), Австрія, перенесла свій східний кордон на річку Збруч, яка впадає в Дністер неподалік від Хотина. Австрійським політикам дуже хотілося приєднати до габсбурзьких володінь стратегічно вигідну Хотинську височину, «щоб таким чином прикрити з флангу не лише Галичину, але й Буковину, яку вони планували включити до складу Австрії» [1, с.124]. Під виглядом фуражирів картографи австрійського генерального штабу на чолі з капітаном фон Мігом зняли детальну топографічну карту території, розташованої між Хотиним і Снятином (рис. 11). Саме на цій карті ми можемо побачити більш пізніше зображення, як хотинської фортеці так і навколишніх укріплень.

Джерела та література:

1. Добржанський О. В., Макар Ю. І., Масан О. М. Хотинщина. Історичний нарис. – С. 111-124.
2. Туранли Ф. Османські архівні документи про відбудову Хотина (XVIII ст.) // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004 – С. 13-14.
3. Комплекс сооружений крепости XIII-XVIII вв.. Памятник архитектуры Яские ворота XVIII в. Историческая справка и Иконографический материал. – С. 30.
4. Мисько Ю.В., Буйновська Є.В. Хотинська фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти. – С. 10-14.
5. Цит. за Михайлиною Л.П., Пивоваровим С.В. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – С. 47-49.

6. Шперк В.Ф. История фортификации (главы I-V)
7. Губайдуллин А.М. Фортификационный словарь. – С. 70.
8. Сандуляк В.О. Історико-архівні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток. – С. 191-192.
9. Бартенев. П. Турецкая война при императрице Анне. Современная рукопись. // Русский архив. – М.: Типография И.А. Лебедева, Донская, Зоркиной, 1878. – Кн. 1. – С. 273.
10. Масан О.М., Карпо В.Л. Кампанія 1739 року за свідченнями її учасників. // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Прут, 2004 – С. 76-79.
11. Майнштейн Х. Г. Записки Майштейна о России, 1727-1744. (Перевод с французского, с подлинной рукописи Майштейна) // Приложение к «Русской старине». – С.Пб.: Типография В.С. Балашева, 1875. – С. 162.
12. Historische, Politische und militärische Nachrichten von Russland, von dem Jahre 1727 bis 1744, in welchem Zeitraume, ausser vielen wichtigen Staatsbegebenheiten, auch die Krieg mit den Turken und Schweden vollkommen, welche hier ausführlich beschrieben worden sind. Aus dem Franzosischen des Herrn Generals Mannstein. – Leipzig: bey Weidmanns Erben und Reich, 1771. – С. 304.